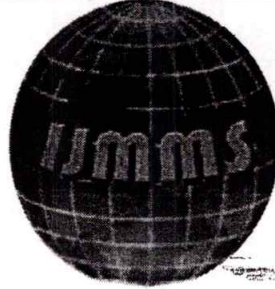

VOLUME-IV, ISSUE-XII

ISSN (Print): 2394-207X

IMPACT FACTOR: 4.205

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL STUDIES

TITLE: INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL
STUDIES

UGC Approved Research Journal (Sr. 47674)

Editors: Dr. V.H. Mane, Prof. M. P. Shaikh

Language: Multilingual

Published by

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL
STUDIES

Sneh Apartment,
Flat No. 001, Samarth Nagar, New Sangvi,
Pune- 411027

Copyrights: Editors 2014

All rights reserved

ISSN: 2394-207X (Print)

IMPACT FACTOR: 4.205

VOLUME-IV, ISSUE-XII

December -2017

375

VOLUME-IV (XII)

Impact Factor: 4.205

ISSN (Print): 2394-207X

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIFACETED AND MULTILINGUAL STUDIES

५४	मा. शरदचंद्र पवारांचे भारतीय कृषी क्षेत्रातील योगदान	प्रा.मदन जहाँगीर पाडवी	२१५-२१९
५५	शाश्वत विकासासाठी सर्वसमावेशक नीतीचे पुरस्कर्ते शरद पवार	डॉ. जीनत खान	२२०-२२३
५६	भारतीय संसदीय शिष्टाचार कार्य प्रणालीतील अग्रगण्य व्यक्तिमत्व - मा. शरदचंद्र पवार	डॉ. अरविंद शेलार	२२४-२२६
५७	प्रगल्भ राजकीय संस्कृतीचे उपासक - शरद पवार	प्राचार्य डॉ. एकनाथ खांदबे	२२७-२३०
५८	शरद पवार यांची जडणघडण	प्रा. सारिका थोरात	२३१-२३३
५९	शरद पवार आणि नामांतराचे अग्निदिव्य	डॉ. मोरे डी. ए.	२३४-२३८
६०	मा. शरद गोविंदराव पवार यांच्या राजकीय वाटचालीचा अभ्यास	^१ श्री. ज्ञानेश्वर रा. काळे ^२ डॉ. डी. एस. बोरकर	२३९-२४१
६१	मा. शरद पवार यांचे क्रीडा क्षेत्राला लाभलेले योगदान	डॉ. सुदाम शेळके	२४२-२४४
६२	महिला सबलीकरणासाठी मा. शरद पवारांचे योगदान	^१ प्रा. एकनाथ झावरे ^२ प्रा. मृणालिनी शेखर	२४५-२४८
६३	मा. शरदचंद्र पवार यांचे महिला सक्षमीकरणामध्ये योगदान	^१ प्राचार्य डॉ. मंजुश्री बोबडे ^२ प्रा. नलिनी पाचर्णे	२४९-२५२
६४	ग्रामीण विकासातील शरद पवार साहेबांचे योगदान	डॉ. थोपटे एम. जी.	२५३-२५६
६५	आदरणीय लोकनेते श्री. शरदचंद्रजी पवार	डॉ. आर. एम. कोठारी	२५७-२५९
६६	मा. शरद पवार यांच्या राजकीय वाटचालीचा अभ्यास	चलवादी हर्षल विरेंद्र	२६०-२६१
६७	सामाजिक समतेचा महामेरू - शरद पवार	प्रा. महेंद्र कांबळे	२६२-२६४
६८	शरद पवार यांचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान: एक समीक्षा	प्रेमचंद गुंडू गायकवाड	२६५-२६८
६९	आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील शरदचंद्रजी पवार	प्रा. अनिता गायकवाड	२६९-२७०

मा. शरदचंद्र पवार यांचे महिला सक्षमीकरणामध्ये योगदान

प्राचार्य डॉ. मंजुश्री बोबडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज, औंध, पुणे ७.

प्रा. नलिनी पाचर्णे

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज, औंध, पुणे ७.

प्रास्ताविक: जगातील उभरती अर्थव्यवस्था म्हणून भारताचा उल्लेख केला जातो. जगात लोकसंख्येबाबत भारत चीननंतर २ व्या क्रमांकावर आहे. (१२१ कोटी - जनगणना २०११) २१ व्या शतकातील महत्त्वाचे उद्दिष्ट स्त्री-पुरुष समानता आणि महिला सक्षमीकरण हे आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये महिला सक्षमीकरण संकल्पना, महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता आणि आदरणीय शरद पवारसाहेबांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान इ. बाबत भाष्य करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महिला सक्षमीकरण संकल्पना : ब्राझीलमधील फावलो फेटे यांनी महिला सक्षमीकरण संकल्पना प्रथम मांडली. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांचे हक्क व अधिकार त्यांना मिळणे होय. व्यापक अर्थाने स्त्री-सबलीकरण म्हणजे स्त्री-पुरुष समानतेचा स्वीकार करणे, स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने संधी देणे, तिच्यात स्वतःचा जाणीव निर्माण करणे, सर्व क्षेत्रात विकास करण्यासाठी संधी देणे होय.

महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता : भारतातील पुरुषप्रधान कुटुंबव्यवस्थेत स्त्रियांना दिले जाणारे दुय्यम स्थान, महिलांशी निगडित अनेक समस्या, विषम लिंग-गुणोत्तर यामुळे निसर्गाचे सूक्ष्म संतुलन बिघडणे आणि समाजामध्ये नैतिक अपप्रवृत्ती बळावण्याचा धोका विचारात घेता देशाचा शाश्वत, स्थिर आणि समावेशक विकास हे उद्दिष्ट साध्य करणेसाठी महिलांचे सक्षमीकरण नितांत गरजेचे आहे.

तथ्य संकलन - प्रस्तुत शोधनिबंध पूर्णपणे दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून दैनिक वर्तमानपत्रे, मासिके जनगणना अहवाल २०११ संदर्भ पुस्तके व ग्रंथ, संकेतस्थळे इ. च्या आधारे आवश्यक ती आकडेवारी व माहिती घेतली आहे.

द्रष्टा लोकनेता - शरदचंद्र पवार - आदर्श लोकप्रतिनिधी आर्थिक व सामाजिक न्यायाचा विचार केंद्रस्थानी ठेवून कार्य करणारा कार्यकर्ता, भटक्या-विमुक्तांचा तारणहार, आपत्तीव्यवस्थापनाचे शहेनशाहा, फळबाग क्रांतीचे जनक, कुशल क्रीडासंघटक, ध्येयवादी शिक्षणप्रेमी, कार्यक्षम प्रशासक, आदर्श शेतकरी इ. पैलूंनी समृद्ध असणारे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व आहे. त्यांच्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, साहित्यिक, शैक्षणिक, कार्याची उंची अवरुणनीय आहे. आकाशाच्या उंचीचे, सागराच्या खोलीचे अफाट कार्यक्षमता असणाऱ्या पवारसाहेबांच्या कार्यकतृत्वाला शब्दरूपात मांडणी करणे अवघड आहे.

पुरोगामी विचारांचा वारसा :- शरदरावांचे माता-पिता म्हणजे शरदाबाई आणि गोविंदराव हे पुरोगामी विचारांचे पुरस्कर्ते होते. जात-पात-धर्म स्त्री-पुरुष मुलगा-मुलगी तसेच अंधश्रद्धा इ. बाबत त्यांनी विचारांना कधी थारा दिला नाही. घरात विविध क्षेत्रातील कतृत्ववान व्यक्तित्तां राबता असल्यामुळे सामाजिक व राजकीय विषयांवरील चर्चा ऐकणे तसेच शेतकरी कुटुंबात जन्म झाल्यामुळे संवेदनक्षम मन, संघटन कौशल्य मनमिळाऊ स्वभाव असणाऱ्या शरदरावांच्या मनात समाजाचे धुरीणत्वाबद्दल जाणीव निर्माण झाली. त्यांच्यात नेतृत्वाची आणि कतृत्वाची बीजे त्यांच्या बालवयात रुजवण्याचे काम त्यांच्या आई शरदाबाईंनी चातुर्याने केले होते. त्यांनी आपल्या सद्वृत्तीचा, सद्भावनेचा, सामाजिक बांधिलकी, नम्रतेचा व शालिनतेचा ठसा शरदरावांच्या मनावर बालवयात उमटवला होता.

सामाजिक समता व न्यायाचे खंदे पुरस्कर्ते: महात्मा फुले, राजर्षि शाहूमहाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पुरोगामी विचारांचा वारसा घेऊन तो विचार सर्वतोपरी प्रयत्न करून प्रत्यक्षात आणणारे सर्व जाती-जमाती, उपेक्षित वर्ग, महिला इ. सर्वांना

समान संधी देऊन बरोबर घेऊन जाणारे शरदरावांसारखे नेते महाराष्ट्रास लाभले. समाजातील सर्व घटकांना समान न्याय व समान समता मिळवून देता यावी तसेच समाजातील उपेक्षित घटकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांनी सामाजिक न्यायाचे अनेक पुरोगामी निर्णय घेतले. आणि निर्णयांच्या अंमलबजावणीबाबत आग्रहीपणाने भर दिला. प्रचंड ध्येयासक्तीशिवाय हे होणे नाही असे म्हणावे लागेल.

महिला सक्षमीकरणातील योगदान: महात्मा फुले स्त्रीमुक्ती आंदोलनाचे जनक व स्त्री स्वातंत्र्याचे उद्गाते होते. त्यांना या कार्यात क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुलेनी समर्थपणे साथ दिली. महात्मा फुलेनी स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करताना स्त्रीदास्याच्या कारणांचा शोध घेतला. स्त्री-शिक्षण, स्त्रियांची सामाजिक प्रतिष्ठा, विधवा पुनर्विवाह, स्त्रियांचे आर्थिक स्वावलंबन इ. क्षेत्रात त्यांनी लक्ष घातले. स्त्रियांसाठी शाळा, स्त्रीशिक्षिका म्हणून सावित्रीबाईंची नेमणूक, विधवांसाठी केशवपनाविरुद्ध आंदोलन, बालहत्या प्रतिबंधगृह स्थापना, विधवांसाठी प्रसूतीगृह सुरू करणे इ. ठोस उपाययोजना केल्या. अगदी याच धर्तीवर शरदरावांनी जून १९९४ मध्ये चौथ्यांदा मुख्यमंत्री झाल्यानंतर सर्वंकष महिला धोरण जाहीर केले. आणि देशातील महाराष्ट्र राज्यात प्रथम सर्व क्षेत्रात महिलांना विकासाचा नवा मार्ग मोकळा केला. महात्मा फुलेंच्या स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार अधिक व्यापक आणि परिणामकारक होणेसाठी भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यानी भारतीय संविधानामध्ये नागरिकांचे मुलभुत हक्क (अधिकार) निर्देशित केले. त्यामध्ये समता प्रस्थापित करणेसाठी आर्थिक व सामाजिक समतेबरोबर स्त्री-पुरुष समानतेवर भर दिलेला आहे.

भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे प्रमाण ५० टक्के असूनही महिला वर्ग नेहमीच आर्थिक, सामाजिक व राजकीय हक्कांपासून वंचित राहिलेला दिसतो. म्हणूनच महिला सक्षमीकरण घडवून आणणेसाठी जून १९९४ मध्ये शरद पवारसाहेबांनी जाहीर केलेले परिवर्तनवादी व क्रांतीकारी महिला धोरण महाराष्ट्रातील महिलांच्या कतृत्वाला आणि विकासाला नवीन क्षितीज देणारे ठरले. स्त्री स्वातंत्र्य, स्वावलंबन, आरक्षण, संरक्षण, आर्थिक सक्षमता, महिला अधिकारांचे रक्षण महिला आरोग्यविषयक अधिकारांची मान्यता, शिक्षणाकडे जाणीवपूर्वक लक्ष इ. विविधांगी महिलाविषयक धोरणातील प्रत्येक तरतूद महिलांच्या समृद्ध जीवनातील विकासाचा नवा अध्याय ठरला.

शरद पवारसाहेबांनी जगातील विविध देशातील समाजजीवनाचा सूक्ष्म अभ्यास केला. समाजव्यवस्थेचे बारकाईने निरीक्षण केले आणि त्यांना हे प्रकर्षाने लक्षात आले की ज्या देशात स्त्रीवर्गाला प्रतिष्ठा व कतृत्वाची समान संधी देण्यात आली ती राष्ट्रे प्रगतीपथावर गेली आणि ज्या राष्ट्रात स्त्रीवर्ग दुर्लक्षित आणि उपेक्षित राहिला ते देश मागासलेले राहिले. खंडप्राय भारतात लोकसंख्येमध्ये स्त्रीवर्गाचे प्रमाण ५० टक्के असताना महिलावर्गाची होणारी उपेक्षा व दुर्लक्ष हा देशाच्या विकासातील महत्वाचा अडथळा आहे.

पवार साहेबांनी समाजातील विविध क्षेत्रात महिलांच्या विकासासाठी काम करणाऱ्या संस्थांशी, व्यक्तिंशी संपर्क करून अभ्यासू वृत्तीने महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचे धोरण आखले आणि स्त्री स्वातंत्र्याचा कार्यक्रम म्हणून ते जाहीर केले. या धोरणामध्ये पुढील ठळक बाबी समाविष्ट आहेत.

- १) स्त्री-पुरुष समानता तत्वावर महिला सबलीकरण
- २) समाजाच्या सर्व क्षेत्रात महिलांचा सक्रीय सहभाग
- ३) स्त्री-पुरुषभेदरहित धोरण, बालकांवरील अत्याचाराला प्रतिबंध व निर्मुलन
- ४) महिलांच्या आरोग्यविषयक अधिकारांची मान्यता
- ५) महिलांच्या शिक्षणाकडे जाणीवपूर्वक लक्ष

महिला सक्षमीकरण कार्याची व्याप्ती मोठी आहे. महिलांचे शिक्षण व साक्षरता, आरोग्य आणि महिलांमध्ये कायद्याबाबत जाणीवजागृती कायद्याचे संरक्षण इ. बाबींवर जास्त लक्ष या धोरणामध्ये केंद्रित केले आहे.

महिलांच्या अधिकारांचे रक्षण आणि अंमलबजावणीसाठी ठोस उपाययोजना : भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना दिलेल्या मुलभुत हक्कांपासून भारतातील स्त्रिया वंचित राहून नयेत यासाठी महिलांच्या अधिकारांचे रक्षण करणे आणि त्याची अंमलबजावणी

होणेसाठी कायदेविषयक उपाययोजना सुरू केल्या. स्त्री-पुरुष भेदविरहित न्याय मिळावा. महिलांना समान न्याय मिळावा यासाठी १९५६ मध्ये महाराष्ट्र राज्य हिंदू वारसा कायदानुसार वडीलोपार्जित मिळकतीत भावाबरोबर बहिणीची समान हिस्सा मालकी झाली. महिलाविषयक खटल्यांचा निकाल त्वरीत देणे. स्त्री पक्षकारांना पोटगी, मालमत्ता, हिंसा आणि घटस्फोट इ. खटल्यामध्ये कोर्ट फी माफ करण्याचा महत्वाचा निर्णय घेतला गेला. सरकारी योजनेतून इंदिरा आवास योजनेखाली बांधण्यात येणाऱ्या घरांना पती-पत्नीचे संयुक्त नावे देण्याचा निर्णय तसेच शासकीय, निमशासकीय तसेच अनुदानित संस्थांमधील सेवांमध्ये भरतीसाठी महिलांकरिता ३०% आरक्षण ठेवण्याचा निर्णय, महिला पोलिसांना पुरुष पोलिसासारखा दर्जा देणे, महिलांना कायदेविषयक मोफत सल्ला, झोपडपट्ट्यात राहणाऱ्या रहिवाशांना शासकीय ओळखपत्रे देताना संयुक्त नावाने देणे, जिल्हा परिषद, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती इ. च्या उत्पन्नाचा १० टक्के भाग महिला व बालकल्याण योजनांसाठी उपयोगात आणणे, महिला अत्याचार प्रकरणे निकालात काढण्यासाठी विशेष न्यायालयाची स्थापना, देवदासी निर्वाहासाठी अनुदान इ. महिलांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने व त्यांना समान न्याय मिळण्यासाठी महिला धोरणांतर्गत कार्यक्रमाची यशस्वी अंमलबजावणी पवार साहेबांनी केली.

* महिला सक्षमीकरणासाठी बहुमुखी कार्यक्रम : महिलांना प्रतिष्ठा मिळावी व त्यांचा सामाजिक दर्जा सुधारण्यासाठी त्यांना आर्थिक बळ देणे महत्वाचे असल्याची जाणीव शरद पवार साहेबांना होती. महिलांना आर्थिक गुलामगिरीतून बाहेर काढण्यासाठी महिलांचे संघटित व असंघटित क्षेत्रातील समस्यांचे निराकरण करणारा एक बहुमुखी कार्यक्रम साहेबांनी महिला धोरणात जाहीर केला.

संघटित क्षेत्रात रोजगार धोरणाचे पुनर्विलोकन करून ते महिलाभिमुख करण्यात आले. त्यामध्ये दिवसभरासाठी बालसंगोपन केंद्रे पाळणाघरे स्थापन करण्यात आली. शासकीय, निमशासकीय, शासन अनुदानित संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३० टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या. पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, ग्रामपंचायत, नगरपालिका, सहकारी संस्था, महानगरपालिकांमध्ये महिलांना ३३ टक्के प्रतिनिधित्व देण्यात आले. महिला व बालकांवरील अत्याचाराला आळा घालण्यासाठी पोलिस पाटलांची ३३ टक्के पदे महिलांसाठी आरक्षित करण्याचा निर्णय जाहीर केला.

असंघटित क्षेत्रातील महिलांना स्वयंरोजगारातून भरपूर पैसे मिळावेत यासाठी इकामधेनू योजनांवर कार्यान्वित करण्यात आली. महिला आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना केल्यामुळे गरजू व होतकरू महिलांना उद्योग-व्यवसायासाठी या महामंडळाकडून अर्थसहाय्याची तरतूद झाली. स्थानिक नोंदणीकृत महिला संस्थांकडून त्यांच्या उत्पादित वस्तूंची शासनाकडून खरेदी, औद्योगिक वसाहतीमध्ये गाळे वाटताना महिला उद्योजकांना प्राधान्य, ग्रामीण भागातील महिलांसाठी अंगणवाडी कार्यक्रम, तसेच महिला बचत गटांची स्थापना इ. महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठीच्या कार्यक्रमांची यशस्वी अंमलबजावणी यासाठी पवार साहेबांचे योगदान भरीव आहे.

मुलभूत सामाजिक प्रश्नांची सोडवणूक व समाजपरिवर्तन यासाठी स्त्रियांमधील निरक्षरता कमी करणे आणि प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण भर देण्याबाबत कार्यक्रम घोषित केला. बालमृत्युदर कमी करणे आणि जन्मदरात घट होणेसाठी स्त्रियांमधील साक्षरतेचे महत्व ओळखून पवारसाहेबांनी हाती घेतलेले कार्यक्रम नक्कीच स्तुत्य होते. निरक्षर व अर्धशिक्षित स्त्रियांसाठी ग्रामपातळीवर अंगणवाडी केंद्राच्या माध्यमातून निरंतर महिला शिक्षण केंद्रे व महिला मंडळांचा त्याबाबत सक्रीय सहभाग आरोग्य जागृतीसाठी प्रौढ साक्षरता वर्गांचा उपयोग करण्याचा निर्णय यावरून महिला विकास धोरणामध्ये महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रयत्न लक्षात येतात.

नापास होणाऱ्या मुली, अभ्यासात कमकुवत असणाऱ्या, शाळा सोडणाऱ्या मुलींना पुन्हा शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी तसेच दारिद्र्यरेषेखालील मुलींना उपस्थित भत्ता १२ वी पर्यंत टप्प्याटप्प्याने देण्याचा क्रांतिकारी निर्णय महाराष्ट्रात मुलींच्या शिक्षणातील गळती थांबवण्यासाठी शरद पवार साहेबांनी घेतला.

उच्च तंत्र शिक्षण घेणाऱ्या मुलींसाठी २५ टक्के जागा आरक्षित ठेवण्याचा निर्णय घेण्यात आला. मुलींसाठी वसतीगृहे बांधणे, त्यांना विविध शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देणे. १२ वी पर्यंत शिक्षण घेताना मुलींसाठी एस.टी. पास मोफत इ. विविध निर्णय घेण्यात आले.

महिलांच्या आरोग्याची उपेक्षा थांबवणे आणि त्यांच्या आरोग्याची जपणूक व्हावी यासाठी महिला आरोग्य धोरणात महत्वपूर्ण निर्णय घेण्यात आले.

- १) विशेषतः महाराष्ट्रातील बालमृत्युदर आणि मातामृत्युदर कमी करण्यासाठी प्रामुख्याने आदिवासी भागात सुरक्षित प्रसूतीसेवा त्यासाठी दायाना प्रशिक्षण इ. निर्णय महत्वपूर्ण ठरले.
- २) वयात येणाऱ्या मुलींचे शारिरीक व मानसिक आरोग्य यासाठी शालेय अभ्यासक्रमात कौटुंबिक जीवनशिक्षणाचा अंतर्भाव करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.
- ३) महिलांच्या सक्षमीकरणामध्ये महिलांसाठी पोषक आहार दिला जावा यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले.

बिजिंग येथील १९९५ मध्ये झालेल्या ४ थ्या महिला जागतिक परिषदेमध्ये जागतिक समानता, शांतता आणि विकास यासाठी महिलांचे सबलीकरण हा मुळ आधार असल्याचे घोषित करण्यात आले. महिलांच्या विकासाबाबतची बिजिंग परिषदेच्या घोषणापत्रातील सर्व तत्वे-शरदराव पवार साहेबांनी आपल्या महिला विकास धोरणात जाहीर केली होती.

पवारसाहेबांनी देशात सर्वप्रथम महिलाविषयक धोरण घोषित करून महिलांना राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक प्रतिष्ठा दिली. यासाठी समानता, शांतता व आर्थिक सुस्थिती आणण्याचे ध्येय असणारा कृती कार्यक्रम राबवून महाराष्ट्रातील स्त्रियांना विकासाचे व्यापक क्षितिज मिळणेसाठी संधी खुल्या झाल्या. सर्व क्षेत्रात महिलांना सामर्थ्यशाली करणारे धोरण राबवण्याचा प्रयत्न शरदरावांनी केला. त्यांच्या महिला धोरणास देशातील स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासासाठी घोषित झालेल्या स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

संदर्भसूची

- १) अॅड. राम कांडगे - लोकनेते शरदराव पवार राजश्री प्रकाश, चाकण
- २) योजना - (महिला सबलीकरण विशेषांक) - जून २०१२ अंक ११
- ३) योजना (जनगणना - २०११ विशेषांक) - जून २०११ अंक १२
- ४) दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स - स्त्रीभूषणहत्येचा प्रवास - ३ जुलै २०११
- ५) डॉ. सर्वोत्तम कुलकर्णी - जागतिक मानव विकास अहवाल २००६ (भारतापुढील आव्हाने)
- ६) अर्थसंवाद - जुलै-सप्टेंबर २०१०-खंड ३४ अंक २
- ७) अर्जी रपव डीपवशीरा डू खपवळरप एलेपे
- ८) संकेत स्थळे